

Η ΡΟΔΟΣ ΤΟΝ 13ο ΑΙΩΝΑ

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ, Η ΚΡΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΔΙΟΙΚΗΣΗ, Ο ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΟΣ ΒΙΟΣ

Για την ιστορία της Ρόδου κατά τον 13ο αιώνα, ιδίως κατά τις τελευταίες δεκαετίες του, οι πηγές δεν είναι ιδιαίτερος εύγλωττες. Είναι γνωστό πως, έπειτα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης και τον διαμελισμό της αυτοκρατορίας, το 1204¹, το νησί διοικήθηκε από τον Λέοντα Γαβαλά², έναν αυτόκλητο τοπικό ηγεμόνα, στον οποίο είχε ανατεθεί η διακυβέρνηση της Ρόδου κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, από τον αυτοκράτορα Ισαάκιο Β΄ ή από τον Αλέξιο Γ΄ Άγγελο³. Ο Λέων Γαβαλάς, εκμεταλλεζόμενος τη διάλυση της κεντρικής εξουσίας, ανέλαβε τη διοίκηση του νησιού αυτόνομα για ορισμένα χρόνια⁴, αλλά υποχρεώθηκε, το έτος 1226, να αποδεχθεί ως επικυρίαρχο τον αυτοκράτορα της Νίκαιας Ιωάννη Γ΄ Δούκα Βατάτζη, του οποίου, όμως δεν υπήρξε απολύτως πιστός σύμμαχος⁵. Ο άρχοντας της

1. Dionysios Zakythinios, «Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XVe siècle», *L'Hellénisme Contemporain* (Athènes, 1948) [=Byzance: État, Société, Économie (London: Variorum Reprints, 1973), X, 1-160]. Ο ίδιος, «La conquête de Constantinople en 1204, Venise et le partage de l'empire byzantin», στο *Venezia dalla prima crociata alla conquista di Costantinopoli del 1204* (Florence: Sansoni, 1965), 139-155. Averil Cameron, *The Byzantines* (Oxford: Blackwell, 2006), 50-53, χάρτης 5 στη σ. 51.

2. Μέλη του ίδιου, πιθανώς, οίκου έδρασαν στην περιοχή της Μικράς Ασίας, τον 13ο αιώνα. Το 1216, κάποιος Γαβαλάς αγοράζει εκτάσεις γαιών στην Έφεσο, ενώ το 1241, ο μέγας δρουγγάριος Γαβαλάς προξενεί καταστροφές σε κτήματα στις περιοχές της Σμύρνης, Miklosich και Müller, *Acta et Diplomata*, τ. IV, *Acta et Diplomata Monasteriorum et Ecclesiarum Orientis*, 1 (Vindobonae: C. Gerold, 1871), 254-255. Peter Charanis, «On the Social Structure and Economic Organization of the Byzantine Empire in the 13th Century and Later», *ByzSl* 12 (1951): 100. Γενικώς, το επώνυμο Γαβαλάς απαντά πολύ συχνά κατά τη βυζαντινή περίοδο: τον 11ο αιώνα, ως τοποτηρητής του θέματος των Ανατολικών αναφέρεται ο Κωνσταντίνος Γαβαλάς, Βασιλική Βλυσίδου, Ελένη Κουντουρά, Στυλιανός Λαμπάκης, Τηλέμαχος Λουγγής και Αλέξιος Σαββίδης, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνα πάνω στη γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 1998), 371 (1γ΄). Σύμφωνα με κωδικογραφικό σημείωμα του έτους 1186, ο τότε επίσκοπος Νυμφαίου ονομαζόταν Λέων Γαβαλάς, Φλωρεντία Ευαγγελάτου-Νοταρά, «*Σημειώματα*» *έλληνικῶν κωδίκων ὡς πηγὴ διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ βίου τοῦ Βυζαντίου ἀπὸ τοῦ 9ου αἰῶνος μέχρι τοῦ ἔτους 1204* [Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαριπόλου 47] (διατριβὴ ἐπὶ διδασκαρίᾳ, Εθνικὸ καὶ Καποδιστριακὸ Πανεπιστήμιον Ἀθηνῶν, 1982), 81, 215.

3. Για τη δυναστεία των Γαβαλάδων, Σαββίδης, «Η Ρόδος καὶ ἡ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων», 358-376. Ο ίδιος, «Η βυζαντινὴ δυναστεία των Γαβαλάδων», 405-428. Ο ίδιος, *Βυζαντινὰ στασιαστικὰ κινήματα*, 301-341. Επίσης, σποραδικές αναφορές, Anthony Luttrell, «The Latins and Life on the Smaller Aegean Islands, 1204-1453», στο *Latins and Greeks in the Eastern Mediterranean after 1204*, επιμ. Benjamin Arbel, Bernard Hamilton και David Jacoby (London: Frank Cass, 1989), 147. Αλκμήνη Σταυρίδου-Ζαφράκα, *Νίκαια καὶ Ἡπειρος τὸν 13ο αἰῶνα. Ἰδεολογικὴ ἀντιπαράθεση στὴν προσπάθειά τους νὰ ἀνακτήσουν τὴν αυτοκρατορία* [Εταιρεία Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν 7] (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Βάνιας, 1991), 49, 93. Ο Λέων Γαβαλάς ἀνακηρύχθηκε ηγεμόνας στο χρονικὸ διάστημα ἀνάμεσα στὸν Ἰούλιο τοῦ 1203 καὶ τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 1204, Jean Claude Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1990), 150-151. Michael Angold, *Church and Society in Byzantium under the Comneni, 1081-1261* (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 540.

4. Ἄλλωστε κατὰ τὴς πρώτες δεκαετίες μετὰ τὴν ἄλωση, ἡ αυτοκρατορία τῆς Νίκαιας ἀγωνιούσε νὰ ἐδραιώσει τὰ σύνορα τῆς ἄμεσης ἐπικράτειας καὶ τὴς κτήσεις τῆς. Για τὴς ἐπιχειρήσεις τοῦ Θεόδωρου Α΄ Λάσκαρη ἤδη ἀπὸ τὰ πρώτα χρόνια μετὰ τὸ 1204, Πάρις Γουναρίδης, «Ἡ χρονολογία τῆς ἀναγόρευσης καὶ τῆς στέψης τοῦ Θεοδώρου Α΄ τοῦ Λασκάρεως», *Σύμμεικτα* 6 (1985): 59-71.

5. Σαββίδης, *Βυζαντινὰ στασιαστικὰ κινήματα*, 309-310, 329-330. Ο ίδιος, «Τὰ προβλήματα τῆς ἱστορίας τῆς Κερπάρου κατὰ τὴ βυζαντινὴ-μεσαιωνικὴ περίοδο. Μέρους Α΄: Ἡ περίοδος ὡς τὰ μέσα τοῦ 13ου αἰῶνα», *Τετράμηνα* τχ. 65 (Ἀμφίσσα, 2001), 50-88.

Ρόδου ήταν μια προσωπικότητα σθεναρή και ικανή για τους αποτελεσματικότερους διπλωματικούς ελιγμούς, αναλόγως προς τα εκάστοτε συμφέροντά του και έφερε τον τίτλο του καίσαρα, ο οποίος, κατά πάσα πιθανότητα, του αποδόθηκε από την αυτοκρατορική αρχή της Νίκαιας⁶. Οι αλληπάλληλες αποστασίες του οδήγησαν τον Βατάτζη να εκστρατεύσει και πάλι εναντίον του, μάλλον περί το 1230, τέσσερα μόλις χρόνια μετά την αποδοχή της επικυριαρχίας του, και να δώσει τη Ρόδο⁷. Ο Γαβαλάς υπήρξε εκ παραλλήλου πολύ καλός σύμμαχος των Βενετών⁸, με τους οποίους συνήψε εμπορική και στρατιωτική συμφωνία, το 1234⁹. Η πολιτική της τήρησης ίσων αποστάσεων ανάμεσα στις δύο αντιμαχόμενες δυνάμεις συνεχίστηκε, καθώς, το 1235/6, ο ίδιος μετείχε ενεργά στην άκαρπη πολεμική επιχείρηση του Βατάτζη και του βούλγαρου τσάρου Ιβάν Β΄ Ασάν κατά των Λατίνων της Κωνσταντινούπολης¹⁰.

Τον Λέοντα, ο οποίος διοίκησε το νησί έως τον θάνατό του, το 1240, διαδέχθηκε, λόγω έλλειψης άλλου άρρενος κληρονόμου, ο αδελφός του Ιωάννης, ο οποίος ανέλαβε τη διακυβέρνηση της Ρόδου για την επόμενη δεκαετία¹¹. Αυτός υπήρξε συνεπτερος στις υποχρεώσεις του απέναντι στον αυτοκράτορα της Νίκαιας, τον οποίο υπηρέτησε πειθήνια, αγνοώντας μάλιστα τις συναφθείσες εμπορικές συμφωνίες με τον βενετό δόγη. Από μια επιστολή που απεστάλη από τον φράγκο ηγεμόνα της Κύπρου Ερρίκο Α΄ Λουζινιάν προς τον Ιωάννη Γαβαλά, λίγο μετά το 1240, αντλείται η πληροφορία ότι ο τελευταίος είχε λάβει από τον Ιωάννη Γ΄ Βατάτζη τους τίτλους του «σεβαστοῦ», του «πανσεβάστου» και του «μεγάλου δούκα»¹², και μάλιστα είχε νυμφευθεί κάποια εξ αίματος συγγενή του, «σεβαστή»¹³, αφού προσαγορεύεται

John Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium in Anatolian Exile, 1222-1254: The Legacy of His Diplomatic, Military and Internal Program* (Los Angeles: University of California, 1978), 133-141.

6. Nikolaos Oikonomides, «La décomposition de l'empire byzantin à la veille de 1204 et les origines de l'empire de Nicée : à propos de la "Partitio Romaniae"», στο *Actes du XVe CIEB*, τ. Ι, 18. Για την ιστορία της ευρύτερης περιοχής, Héléne Ahrweiler, «La politique agraire des empereurs de Nicée», *Byz 28* (1958): 51-66.

7. Langdon, *John III Ducas Vatatzes' Byzantine Imperium*, ό.π. (υποσημ. 5), 140. Σαββίδης, «Ἡ Ρόδος καὶ ἡ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων», 364. Ἐφη Ράγια, *Ἡ κοιλιά του Κάτω Μαιάνδρου στη βυζαντινή εποχή, ca. 600-1300. Γεωγραφία και ιστορία* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, 2009), 281. Ενάντιον του επέδραμε, το 1233, ο Ανδρόνικος Παλαιολόγος, μέγας δομέστικος του Βατάτζη, Jean Claude Cheynet και Jean François Vannier, *Études prosopographiques* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1986), 177. Mark Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1992), 24.

8. Michael Angold, *A Byzantine Government in Exile. Government and Society under the Laskarids of Nicaea (1204-1261)* (Oxford: Oxford University Press, 1975), 114. Donald Nicol, *Byzantium and Venice: A Study in Diplomatic and Cultural Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 172. Angeliki Laiou, «Byzantine Trade with Christians and Muslims and the Crusades», στο *The Crusades from the Perspective of Byzantium and the Muslim World*, επιμ. Angeliki Laiou και Roy Parviz Motaheden (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 2001), 185.

9. Η συνθήκη συντάχθηκε σε συνεργασία με αντιπρόσωπο του βενετού δόγη Giacomo Tiepolo, Σαββίδης, «Ἡ βυζαντινὴ δυναστεία των Γαβαλάδων», 417. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 259.

10. Savvides, «Rhodes from the End of the Gabalas Rule», 202, σημ. 6.

11. Αλέξιος Σαββίδης, *Μελέτες βυζαντινῆς ιστορίας 11ου-13ου αιώνα* (Αθήνα: Εκδόσεις Καρδαμίτσα, 1986), 45-46.

12. Η επιστολή σώζεται στον Παλατινό κώδικα της Βατικανῆς Βιβλιοθήκης, Σαββίδης, «Ἡ Ρόδος καὶ ἡ δυναστεία τῶν Γαβαλάδων», 364. Ο τίτλος «σεβαστός», από τα τέλη του 12ου αιώνα, είχε απωλέσει την αυξημένη αρχικά σημασία του και απονεμόταν πλέον σε κατώτερους αξιωματούχους, Jean Claude Cheynet, «Dévaluation des dignités et dévaluation monétaire dans la seconde moitié du XIe siècle», *Byz 53* (1983): 453-447. Ο ίδιος, «Le rôle de la "bourgeoisie" constantinopolitaine (XIe-XIIe siècles)», *ZRV 46* (2009): 92. Leonora Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100* (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 31-34. Πρβλ. την περίπτωση του κτήτορα της Παναγίας της Κρίνας στη Χίο (1197), Charalambos Pennas, «Some Aristocratic Founders: The Foundation of Panaghia Krena on Chios», στο Perreault, *Les femmes et le monachisme byzantin*, 61-62.

13. Για την απόδοση του συγκεκριμένου αξιώματος σε γυναίκες, Ελένη Μαργάρο, *Τίτλοι και επαγγελματικά ονόματα γυναικών στο Βυζάντιο. Συμβολή στη μελέτη για τη θέση της γυναίκας στη βυζαντινή κοινωνία* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, 2000), 115-126.

«περιπόθητος γαμβρός του κραταιού και αγίου βασιλέως»¹⁴. Αξίζει, τέλος, να σημειωθεί ότι ο ίδιος, σε μια σειρά κοπών του τοπικού νομισματοκοπείου της Ρόδου, που κυκλοφόρησαν λίγο μετά το 1240, αποκαλείται «αυθέντης» της Ρόδου και όχι «δοῦλος του βασιλέως»¹⁵, όπως αναφερόταν ο Λέων στα δικά του νομίσματα¹⁶.

Το 1248, η Ρόδος, κατά την απουσία του τοπικού άρχοντα Ιωάννη Γαβαλά, κατελήφθη από τον γενονατικό στόλο¹⁷. Η ισχυρή ναυτική δύναμη, που ανταγωνιζόταν σφοδρά τη Βενετία, εποφθαλμιούσε το νησί λόγω της πλεονεκτικής του θέσης στη λεκάνη της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Ο Ιωάννης Γ΄ Βατάτζης απέστειλε εναντίον τους τον Ιωάννη Καντακουζηνό, δούκα του θέματος των Θρακησίων¹⁸, που κατέπλευσε το 1249 και απώθησε, ενισχυόμενος εν συνεχεία από τον Θεόδωρο Κοντοστέφανο, τους Γενουάτες. Σύμφωνα με την αφήγηση του γεγονότος στις σύγχρονες πηγές, εκείνο το διάστημα ο Ιωάννης συνεκστράτευε με τον αυτοκράτορα στη Νικομήδεια και γι' αυτό δεν αναφέρεται η συμμετοχή του στις στρατιωτικές επιχειρήσεις¹⁹. Περί τα τέλη του 1250, ο Ιωάννης Γαβαλάς πέθανε και ο θάνατός του σήμανε τη λήξη της βραχύβιας δυναστείας του οίκου των Γαβαλάδων, που διήρκεσε για μία περίπου πεντηκονταετία²⁰.

14. Σπυρίδων Λάμπρος, «Δύο έπιστολαί περί 'Ρόδου», *ΝΕ* 6 (1909): 32-33. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 259-260. Για την τακτική της σύναψης γάμων ως μέρος της βυζαντινής διπλωματίας, Ruth Macrides, «Dynastic Marriages and Political Kinship», στο *Byzantine Diplomacy, Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies, Cambridge, March 1990*, επιμ. Jonathan Shepard και Simon Franklin (Aldershot, Hampshire: Variorum, 1992), 263-280.

15. Σαββίδης, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων», 420. Είναι ενδιαφέρον ότι στον πειθνίο Ιωάννη δεν αποδόθηκε ο ανώτερος τίτλος του καίσαρα, τον οποίο έφερε ο αδελφός του. Από τους ιστορικούς της εποχής αποκαλείται, επίσης, «κρατών» και «δεσπόζων» (Ακροπολίτης), «έπιστάτης» (Εφραίμ), «μέγας έξουσιαστής», Σαββίδης, «Η γενονατική κατάληψη της Ρόδου», 187, σημ. 19. Για τους τίτλους που αποδόθηκαν εν γένει από τους αυτοκράτορες της Νίκαιας, βλ. και François Bredenkamp, *The Byzantine Empire of Thessaloniki (1224-1242)* (Thessaloniki: Municipality of Thessaloniki, Thessaloniki History Center, 1996), 183-186.

16. Σχετικά με τη νομισματοκοπία στη Ρόδο επί Γαβαλάδων, Σπυρίδων Λάμπρος, «Ανέκδοτα νομίσματα των έκ της οικογενείας Γαβαλά αυθεντών», *Πανδώρα* 12 (1861-1862): 97-102. Gustave Schlumberger, *Numismatique de l'Orient latin* (Paris: Ernest Leroux, 1878), πίν. VIII.16-25, 29-31, πίν. IX.3, 7, 11, πίν. XIX.14-15, 20, πίν. XX.27. Michael Hendy, *Coinage and Money, 1081-1261* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1969), 296. Philip Grierson, *Byzantine Coins* (London – Berkeley – Los Angeles: Methuen – University of California Press, 1982), 254-255. Ο ίδιος, *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection, Michael VIII to Constantine XI, 1258-1453*, τ. I (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1999), 87. Για τις τοπικές νομισματικές κοπές του 13ου αιώνα, βλ. Άννα Μαρία Κάσδαγλη, «Χριστιανικά νομίσματα από τη Ρόδο. Μια πρώτη προσέγγιση», *ΔΧΑΕ ΚΑ΄* (2000): 269-270. Η ίδια, «Ροδιακές χάλκινες κοπές στο 13ο αιώνα. Μια απόπειρα ταξινόμησης», *ΝομΧρ* 25 (2006): 31-70.

17. Το γεγονός αναφέρεται από τον επίσημο ιστοριογράφο της Νίκαιας, τον Γεώργιο Ακροπολίτη, από τον Θεόδωρο Σκουταριώτη, που βασίζεται σε αυτόν, και από τον λίγο μεταγενέστερο Εφραίμ Αίνιο. Georgii Acropolitae Annales [CSHB] (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1836), 92-95. Ephraemius [CSHB] (Bonnae: Impensis Ed. Weberi, 1840), 346. Σαββίδης, «Η γενονατική κατάληψη της Ρόδου», 188-189. Για τη δράση των Γενουατών στο νησί ήδη από τα τέλη του 12ου αιώνα, Élisabeth Malamut, *Les îles de l'empire byzantin, VIII-XIII siècles*, τ. I-II (Paris: Publications de la Sorbonne, 1988), τ. I, 172-173, σημ. 253. Σύγκρουση ανάμεσα στους Βενετούς και τους Γενουάτες είχε σημειωθεί ήδη το 1192, έξω από τη Ρόδο, Laiou, «Byzantine Trade with Christians and Muslims», ό.π. (υποσημ. 8), 157.

18. Donald Nicol, *The Byzantine Family of Kantakouzenos (Cantacuzenus) ca. 1100-1460. A Genealogical and Prosopographical Study* (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1968), 14.

19. Σαββίδης, «Η γενονατική κατάληψη της Ρόδου», 188-189. Για την επιτυχία του εναντίον των Γενουατών, ο Ιωάννης Γ΄ Δούκας Βατάτζης έλαβε συχαρητήρια επιστολή από τον πεθερό του, τον γερμανό αυτοκράτορα Φρειδερίκο Β΄ Χοενστάουφεν, τον Σεπτέμβριο του 1250, Miklosich και Müller, *Acta et Diplomata*, τ. III, *Res Graecas Italasque Illustrantia* (Vindobonae: C. Gerold, 1865), 72-75. Jean Marie Martin, «O Felix Asia! Frédéric II, l'empire de Nicée et le "césaropapisme"», *TM* 14, *Mélanges Gilbert Dagron* (Paris: Association des Amis du Centre d'Histoire et Civilisation de Byzance, 2002), 473-483.

20. Οι πληροφορίες για την ύπαρξη διαδόχου, ο οποίος κατέφυγε, μετά το 1250, στην Κρήτη μαζί με τη μητέρα του, δεν επαληθεύονται. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 262. Γεώργιος Μαρτίνης, *Ιστορία του 13ου αιώνα της Ρόδου και των γύρω νησιών* (Ρόδος, 1979), 37-40. Σαββίδης, «Η Ρόδος και η δυναστεία των Γαβαλάδων», 374. Ο ίδιος, «Η γενονατική κατάληψη της Ρόδου», 197-199.

Αν και δεν σώζονται γραπτές πηγές που να περιγράφουν την πολιτική κατάσταση που επικράτησε μέχρι το 1261, φαίνεται ότι από το έτος 1250 η Ρόδος υπήχθη απευθείας και οριστικά πλέον στην αυτοκρατορία της Νίκαιας²¹. Τα επόμενα χρόνια και παρά τις ταραχώδεις ιστορικές συνθήκες και την πολιτική αστάθεια, φαίνεται πως η βυζαντινή διοίκηση της Νίκαιας εξακολούθησε να λαμβάνει μέριμνα για τη Ρόδο και τη λοιπή νησιωτική περιφέρεια, όπως αποδεικνύεται από την παρουσία «απογραφών» στην περιοχή της Δωδεκανήσου, τα έτη 1254 και 1263, εντεταλμένων να καταγράψουν την έγγειο ιδιοκτησία στα νησιά²². Ίσως μάλιστα η ευλόγως υποτιθέμενη, χωρίς ενδιάμεσους μεσολαβητές, υπαγωγή στην αυτοκρατορία της Νίκαιας, με τυχόν διορισμένο επιτετραμμένο της, να ευνόησε την εφαρμογή μιας συνεπέστερης διοικητικής εξάρτησης του νησιού από το κέντρο λήψης των αποφάσεων.

Έπειτα από τη θριαμβευτική ανακατάληψη της Πρωτεύουσας, το 1261, η εξουσία του βυζαντινού αυτοκράτορα διατηρήθηκε και αποκαταστάθηκε πλήρως στη Ρόδο, την οποία μάλιστα ο Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος παραχώρησε στον αδελφό του Ιωάννη, μέχρι το 1275²³. Ιδιαίτερως σημαντική είναι, επίσης, η έμμεση πληροφορία που αντλείται από κώδικα της Λαυρεντιανής Βιβλιοθήκης της Φλωρεντίας, όπου καταχωρίζεται το όνομα του πανσεβάστου Μιχαήλ, «μεγάλου ἄρχοντος τῆς Ἀνατολῆς καὶ κεφαλῆς τῆς νήσου Ῥόδου καὶ τῶν περὶ αὐτὴν Κυκλάδων νήσων»²⁴, ο οποίος, το έτος 1284, χορηγεί ομάδα επτά γραφείων για την αντιγραφή κώδικα με την Ερμηνεία του Θεοφυλάκτου Βουλγαρίας στα τέσσερα ευαγγέλια²⁵. Η μνεία στρατιωτικού διοικητή στη συγκεκριμένη περιοχή, αυτήν την περίοδο, υποδηλώνει το αυτοκρατορικό ενδιαφέρον για την ενίσχυση της περιφερειακής διοίκησης, σε μια εποχή κρίσιμη για την ανασυγκρότηση του κράτους, όταν, μετά την παλινόρθωση της αυτοκρατορίας και την αδυναμία άσκησης αποτελεσματικού ελέγχου, αναζωπυρώνεται η ανάγκη της σύσφιξης των χαλαρών ήδη σχέσεων με τις απομακρυσμένες επαρχίες του Βυζαντίου.

21. Angold, *A Byzantine Government in Exile*, ό.π. (υποσημ. 8), 211, 249, 292. Πάρις Γουναρίδης, «Η τύχη της Ρόδου τον ΙΓ΄ αιώνα», *Σύμμικτα* 15 (2002): 177-182. Η συνοριακή γραμμή που προσδιόριζε το εύρος της επικράτειας της αυτοκρατορίας της Νίκαιας άρχιζε από την περιοχή ανατολικά της Αμάστρεως στη Μαύρη Θάλασσα και συνέχιζε κατευθυνόμενη προς τον κόλπο της Μάκρης των μικρασιατικών παραλίων, απέναντι από τη Ρόδο, Ηλίας Παρένης, *Η συγκρότηση και η εδραίωση της αυτοκρατορίας της Νίκαιας. Ο αυτοκράτορας Θεόδωρος Α΄ Κομνηνός Λάσκαρις* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 2008), 83.

22. Νυσταζοπούλου-Πελεκίδου, *Βυζαντινά έγγραφα*, 164-169, 182-197.

23. Ruth Macrides, «The New Constantine and the New Constantinople - 1261?», *BMGs* 6 (1980): 13-41. Savvides, «Rhodes from the End of the Gabalas Rule», 203. Σαββίδης, «Η γενουατική κατάληψη της Ρόδου», 199, σημ. 75, όπου και βιβλιογραφία. Peter Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο (1204-1500)*, μτφ. Γιώργος Κουσουνέλος (Αθήνα: Εκδόσεις Ενάλιος, 1998), 253. Από την περίοδο της βασιλείας του Μιχαήλ Η΄ θησαυρίζεται, επίσης, η πληροφορία ότι οι αδελφοί με το επώνυμο Βασιλικός, καταγόμενοι από τη Ρόδο, κατέφυγαν στον σουλτάνο, αλλά μετά την επίθεση των Μογγόλων στην Ανατολία επέστρεψαν στην υπηρεσία του αυτοκράτορα, Alain Ducellier, *Chrétiens d'Orient et Islam au Moyen Âge, VIIe-XVe siècle* (Paris: Armand Colin, 1996), 263.

24. Φλωρεντία Νοταρά, «Δι' ἑξόδου καὶ συνδρομῆς... Χορηγοὶ κωδίκων τοῦ 13ου αἰώνα καὶ ἡ θέση τους στὴν κοινωνία», *ΕΕΒΣΝΑ* (2003): 381-382.

25. Κεφαλές ονομάζονταν οι διοικητές των επαρχιών στο διοικητικό σύστημα που εισήγαγε ο αυτοκράτορας Ανδρόνικος Β΄ Παλαιολόγος, σύμφωνα με το οποίο, ο ρόλος των δουκών, με τη συρρίκνωση των διοικήσεων, περιορίστηκε σε καθήκοντα οικονομικής φύσεως. Οι κεφαλές είχαν αυξημένες στρατιωτικές αρμοδιότητες σε απειλούμενες περιοχές και ήταν συνήθως εξέχοντα μέλη της κωνσταντινουπολίτικης αριστοκρατίας, Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, *Η εσωτερική πολιτική του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328). Διοίκηση-οικονομία* (Θεσσαλονίκη: Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 2004), 204-205. Την εποχή αυτή, η θέση του επαρχιακού κυβερνήτη, δηλαδή της «κεφαλής», ήταν περιζήτητη λόγω του υψηλού εισοδήματος που εξασφάλιζε στους κατόχους της, Δημήτριος Κυρίτισης, «Κράτος και αριστοκρατία την εποχή του Ανδρονίκου Β΄: το αδιέξοδο της στασιμότητας», στο Μαυρομάτης και Νικολάου, *Μανουήλ Πανσέληνος*, 187. Στην περιοχή της Δωδεκανήσου, το έτος 1258, αναφέρεται ως «κεφαλή» της Κω ο Αλέξιος Βαραγγόπουλος, Donald Nicol, «Symbiosis and Integration. Some Greco-Latin Families in Byzantium in the 11th to 13th Centuries», *ByzF* 7 (1979): 116.

Στο εξής και μέχρι τα τέλη του αιώνα, η Ρόδος θα αποτελέσει, κατά διαστήματα, τιμάριο Γενουατών και έρμαιο των πειρατών, πριν από την οριστική της απόσχιση από τον κορμό της βυζαντινής αυτοκρατορίας με την ίδρυση του ιπποτικού κράτους της Δωδεκανήσου, το 1309²⁶. Φαίνεται πως το νησί, όπως και τα υπόλοιπα του Αιγαίου Πελάγους, δεν είχε καταφέρει να απαλλαγεί από τις συχνές επιδρομές των κουρσάρων που δρούσαν ανεμπόδιστα σχεδόν, καθ' όλη τη διάρκεια του 13ου αιώνα, στις θάλασσες της αυτοκρατορίας, εκμεταλλευόμενοι την έλλειψη ισχυρού κέντρου εξουσίας²⁷. Η άγνοηση της πειρατείας στη συγκεκριμένη περιοχή ευνοήθηκε και από τη γεωγραφική διαμόρφωση των ακτών της Καρίας, με την πληθώρα ορμίσκων και τα στενά θαλάσσια περάσματα μεταξύ της Κω, της Ρόδου, της Αλικαρνασσού και της Κνίδου. Ο αποκαλούμενος «καπετάνιος» ή «καστελλάνος» της Ρόδου Κρυβιτζιώτης, κατά τη δεκαετία 1270-1280, χρησιμοποιώντας προς όφελός του το πλεονέκτημα της θέσης του νησιού, κατόρθωνε να παρεμποδίζει συστηματικά τις εμπορικές επαφές των Βενετών με τη Μάκρη της Λυκίας²⁸. Ο ίδιος πρωταγωνιστεί και σε ένα περιστατικό σύγκρουσης με βενετικό πλοίο, το πλήρωμα του οποίου οδήγησε αιχμάλωτο από τη Μάκρη στη Ρόδο, τον Φεβρουάριο του 1273²⁹.

Μεταξύ των ετών 1278 και 1306, η Ρόδος, υπό την επικυριαρχία πάντοτε των αυτοκρατόρων Μιχαήλ Η΄ και Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγων, εξουσιαζόταν διαδοχικά από τους γενουάτες κουρσάρους Giovanni dello Cavo³⁰, Andrea Moresco³¹ και Vignolo degli Vignoli³². Έπειτα από διαπραγματεύσεις με

26. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, 263. Anthony Luttrell, *The Town of Rhodes: 1306-1350* (Ρόδος, 2003), 75-77. Την εποχή αυτή, η Κύπρος, η Ρόδος και το αρμενικό βασίλειο της Κιλικίας ήταν τα έσχατα προπύργια του χριστιανισμού στην ανατολική λεκάνη της Μεσογείου, Catherine Otten-Froux, «Les relations économiques entre Chypre et le royaume arménien de Cilicie d'après les actes notariés (1270-1320)», στο *L'Arménie et Byzance. Histoire et culture* (Paris: Publications de la Sorbonne, 1996), 158.

27. Μιχαήλ Σκανδαλίδης, «Η πειρατεία στη Ρόδο και στα άλλα νησιά του δωδεκανησιακού αρχιπελάγους», *Δωδχρ* 12 (1987): 19-22. Savvides, «Rhodes from the End of the Gabalas Rule», 199-232. Nicholas Coureas, *The Latin Church in Cyprus, 1195-1312* (Aldershot: Ashgate, 1997), 135. Warren Treadgold, *A History of the Byzantine State and Society* (California: Stanford University Press, 1997), 751. Την ίδια εποχή εγκαταστάθηκαν στο ανατολικό μέρος του νησιού τουρκομάνοι έποικοι, Αλέξιος Σαββίδης, *Η βυζαντινή Ρόδος και οι Μουσουλμάνοι* (Αθήνα: Εκδόσεις Τροχαλία, 1994), 26-28.

28. Μαζί του αναφέρεται ότι δρούσε και κάποιος Νικήτας, Donald Nicol, *Byzantium and Venice* (Cambridge: Cambridge University Press, 1988), 201-202. Ράγια, *Η Κοιλιάδα του Κάτω Μαιάνδρου*, ό.π. (υποσημ. 7), 391-192, 394-395. Σχετικά με την κατάσταση που επικρατούσε στην περιοχή της Λυκίας, βλ. επίσης Clive Foss, «The Lycian Coast in the Byzantine Age», *DOP* 48 (1994): 4. Για τον Θεόδωρο Κρυβιτζιώτη, «πασάβαστο», «σεβαστό» που χρημάτισε δούκας των Θρακισίων το 1260, Hélène Ahrweiler, «L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317), particulièrement au XIIIe siècle», *TM* 1 (1965): 147-148.

29. Gareth Morgan, «The Venetian Claims Commission of 1278», *BZ* 69 (1976): 423. Οι πειρατικές επιδρομές που έπλητταν το Αιγαίο μνημονεύονται και στο κείμενο της διαθήκης του καθηγουμένου της μονής της Πάτμου Γερμανού (Δεκέμβριος 1272), Ευδοκία Ολυμπίτου, «Η συγκρότηση ενός νησιωτικού οικισμού: Η Χώρα της Πάτμου κατά την περίοδο της οθωμανικής κατάκτησης», στο *Πληθυσμοί και οικισμοί του ελληνικού χώρου. Ιστορικά μελετήματα*, επιμ. Βασίλης Παναγιωτόπουλος, Λεωνίδας Καλλιβρετάκης, Δημήτρης Δημητρώπουλος, Μιχάλης Κοκολάκης και Ευδοκία Ολυμπίτου (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών, 2003), 142.

30. Mark Bartusis, *The Late Byzantine Army. Arms and Society, 1204-1453* (Philadelphia: Pennsylvania University Press, 1992), 60. Ευτυχία Παπαδοπούλου, «Πειρατές και κουρσάροι στο Αιγαίο τον 13ο αιώνα», *Δίπτυχα* 6 (1994-1995): 99-100.

31. Για τους κουρσάρους αδελφούς Morisco, βλ. και Χρύσα Μαλτζέζου, «Θεσσαλονίκη: Ορμητήριο κουρσάρων στα τέλη του 13ου αιώνα», στο *Βυζαντινή Μακεδονία*, 210-211.

32. Κασιώτη, «Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής», 270. Τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα, λόγω της ανεκτικής πολιτικής που εφάρμοσε ο Μιχαήλ Η΄ απέναντι στην πειρατική δράση, το Αιγαίο έβριθε τέτοιων ομάδων, που ενίοτε τελούσαν χρέη αυτοκρατορικών συμμάχων. Η ανταμοιβή του διαβόητου γενουάτη Giovanni dello Cavo για τα ληστρικά κατορθώματά του εναντίον των λατινών μικρογεγεμόνων του αρχιπελάγους, το 1278, ήταν η «σινιορία» της νήσου Ρόδου και, στη συνέχεια, η απόδοση του τίτλου «μέγας δούξ» και η ανάθεση της διοίκησης του στόλου. Ο διορισμός Λατίνου σε αυτό το αξίωμα θεωρείται

τον τελευταίο, μετά από τρία χρόνια πολεμικών επιχειρήσεων και έπειτα από έναν καταστροφικό σεισμό που έπληξε το νησί, το 1303³³, οι Ιωαννίτες ιππότες κατέλαβαν τη Ρόδο το 1309, εγκαινιάζοντας έτσι μια νέα ιστορική περίοδο με εντελώς άλλη φυσιογνωμία, που διήρκεσε για περίπου δύο αιώνες³⁴.

Το νησί, ακόμα και κατά την ταραγμένη περίοδο του 13ου αιώνα, δεν ήταν αποκομμένο από την πνευματική δραστηριότητα και τα ιδεολογικά κινήματα της εποχής. Στα μοναστήρια της υπαίθρου είναι πολύ πιθανό να λειτουργούσαν βιβλιογραφικά εργαστήρια, ενώ οπωσδήποτε θα διατηρούνταν και σημαντικές βιβλιοθήκες, όπως εκείνη της φημισμένης μονής Αρταμίτη³⁵. Εκεί κατέλυσε για αρκετούς μήνες, ως φιλοξενούμενος του Λέοντος Γαβαλά, ο λόγιος ιστορικός Νικηφόρος Βλεμμύδης, ο οποίος έτυχε να βρεθεί στη Ρόδο, πιθανότατα λόγω κακοκαιρίας, πλέοντας από την Έφεσο, το 1233, και εντυπωσιάστηκε από την πλουσιότερη συλλογή βιβλίων του μοναστηριού³⁶. Η παραμονή αυτή του παρείχε μάλιστα την ευκαιρία να αναγνωρίσει τα προσόντα του ρόδιου ηγεμόνα, τον οποίο επιβραβεύει με τη μοναδική ίσως ευνοϊκή προσωπογραφία που παραδίδεται γι' αυτόν στις ιστορικές πηγές, αλλά και να ενδιατριφεί στη μελέτη και την αντιγραφή χειρογράφων³⁷.

Όταν ξέσπασε το αρσενιατικό σχίσμα, ο ρόδιος μοναχός Ιγνάτιος έλαβε ενεργό μέρος³⁸, με σφο-

καινοφανής της βασιλείας του Μιχαήλ [Κωνσταντίνος Παννακόπουλος, *Ό αυτοκράτωρ Μιχαήλ Παλαιολόγος και ή Δύσις (1258-1282). Μελέτη επί των βυζαντινο-λατινικών σχέσεων*, μτφ. Κοσμάς Πολίτης (Αθήνα, 1969), 162], θα μπορούσε, όμως, να αποτελεί, στην ουσία, έναν τίτλο χωρίς ιδιαίτερο περιεχόμενο. Σύμφωνα με τις ιστορικές πηγές, από το 1282 έως το 1305, ο γενοιάτης πειρατής Andrea Moresco είχε ανακρυχθεί επίσης μέγας δουξ και κυβερνήτης της Ρόδου, με την επικυριαρχία του Ανδρόνικου Β' Παλαιολόγου (Σαββίδης, «Η γενοιατική κατάληψη της Ρόδου», 199). Σχετικά με τη γενοιατική κυριαρχία στη Ρόδο, βλ. και Anthony Luttrell, «The Genoese at Rhodes: 1306-1312», στο *Oriente e Occidente tra Medioevo ed Età Moderna, Studi di onore di Geo Pistarino*, επιμ. Laura Baletto (Genova: G. Brigati, 1997), 737-761. Για τις σχέσεις του Μιχαήλ Η' με τους Γενοואίτες, όπως αυτές αντικατοπτρίζονται σε έργα τέχνης που δωρήθηκαν από τον ίδιο, Andrea Paribeni, «Il pallio di San Lorenzo a Genova», στο Iacobini και Della Valle, *L'arte di Bisanzio*, 229-252.

33. Φλωρεντία Ευαγγελιάτου-Νοταρά, *Σεισμοί στο Βυζάντιο από τον 13ο μέχρι και τον 15ο αιώνα, Ιστορική εξέταση* (Αθήνα: Εκδόσεις Παρουσία, 1993), 132. Anthony Luttrell, «Earthquakes in the Dodecanese: 1303-1315», στο *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, επιμ. Ελισάβετ Ζαχαριάδου (Ρέθυμνο: Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1999), 145-151.

34. Joseph Marie Antoine Dellaville Le Roulx, *Les Hospitaliers en Terre Sainte et à Chypre (1100-1310)* (Paris: Ernest Leroux, 1904), 272. Albert Failler, «L'occupation de Rhodes par les Hospitaliers», *REB* 50 (1992): 113-135. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου*, 16. Οι Ιππότες απέστειλαν πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη, το 1307, αιτούμενοι από τον βυζαντινό αυτοκράτορα την παραχώρηση της Ρόδου, αίτημα που όχι μόνο δεν έγινε δεκτό, αλλά αντιμετωπίστηκε και με την άμεση αποστολή πλοίων στο νησί προς ενίσχυση των Ροδίων. Anthony Luttrell, «Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the Fourteenth Century», *Papers of the British School at Rome* 13 (1958): 196. Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin (1300-1415)* (Venice: Istituto Ellenico di Studi Bizantini e Postbizantini di Venezia, 1983), 10-11.

35. Ηγούμενος της μονής, κατά τα τέλη του 12ου αιώνα, υπήρξε ο Νείλος, γραφέας δύο κωδίκων τους οποίους αφιέρωσε στη μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, το 1180. Ένα χειρόγραφο του, μάλιστα, έχει σωθεί και βρίσκεται σήμερα στον ναό του Τιμίου Σταυρού στα Απόλλωνα της Ρόδου, Μητροπολίτης Ρόδου Σπυρίδων, «Κώδιξ Ἀπολλώνων», στο *Εὐχαριστήριον. Τιμητικός τόμος Ἀμίλκα Σ. Ἀλιβιζάτου* (Αθήνα, 1958), 439-448. Αθανάσιος Κομίνης, *Πίνακες χρονολογημένων πατριαρχικών κωδίκων* (Αθήνα: Βασιλικόν Ίδρυμα Ερευνών, Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών, 1968), 11-12. Η πνευματική δραστηριότητα στο νησί συνεχίστηκε και κατά τον επόμενο αιώνα, με χαρακτηριστική τη φυσιογνωμία του μητροπολίτη Ρόδου Νείλου Διασσορινού (1357-1369), Ihor Ševčenko, «Society and Intellectual Life in the Fourteenth Century», στο *Actes du XIV CIEB*, 69-92. Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης*, 64.

36. Herbert Hunger, «Von Wissenschaft und Kunst der frühen Palaiologenzeit», *JÖBG* 8 (1959): 126-127. Χριστόδουλος Παπαχριστοδούλου, «Ο Νικηφόρος Βλεμμύδης και ή μονή Ἀρταμίτη», *Τέχνη* 1 (1971), 4-6. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Στο θάρι της Ρόδου*, 82-83. Για τον Νικηφόρο Βλεμμύδη, Constantinos N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the Thirteenth and Early Fourteenth Centuries (1204-ca. 1310)* (Nicosia: Cyprus Research Centre, 1982), 13. Νικόλαος Τωμαδάκης, *Οι λόγιοι του δεσποτάτου της Ηπείρου και του βασιλείου της Νικαίας* (Θεσσαλονίκη: Εκδόσεις Πουρναράς, 1993), 95-98. Michael Angold, «The Autobiographical Impulse in Byzantium», *DOP* 52 (1998): 246-251.

37. Σαββίδης, «Η βυζαντινή δυναστεία των Γαβαλάδων», 415-416. Ο ίδιος, *Βυζαντινά στασιαστικά κινήματα*, 304-305.

38. «...Καί έπει έν τή Κωνσταντίνου πάλιν ό πατριάρχης άνήγητο συννήν έκείνω πιστότατος τών οικείων συνάμα και Ἱγνα-

δρότητα και ζήλο, ως θερμός οπαδός του έκπτωτου πατριάρχη Αρσενίου³⁹. Το εκκλησιαστικό σχίσμα κορυφώθηκε με τη Σύνοδο της Λυών, το 1274, με την οποία επετεύχθη μιν, τυπικά τουλάχιστον, η Ένωση των δύο Εκκλησιών και κατοχυρώθηκαν ορισμένα πολιτικά οφέλη, αλλά από την άλλη πλευρά πυροδοτήθηκαν διασπαστικές τάσεις στο εσωτερικό της ορθόδοξης Εκκλησίας⁴⁰. Είναι σημαντική, στο σημείο αυτό, η έμμεση πληροφορία που παραδίδεται σχετικά με τη στάση της επίσημης εκκλησιαστικής εξουσίας της Ρόδου απέναντι στο ακανθώδες αυτό ζήτημα: ο τότε μητροπολίτης Ρόδου Θεόδουλος⁴¹ συνυπέγραψε, το έτος 1274, με την ευκαιρία της σύγκλησης της Συνόδου της Λυών, μαζί με άλλους μητροπολίτες, τη φιλενωτικό περιεχομένου επιστολή με παραλήπτη τον πάπα Γρηγόριο Ι΄, στην οποία εκφραζόταν η επιθυμία προσέγγισης των δύο Εκκλησιών⁴².

Η συναίνεση του ρόδιου μητροπολίτη σε κείμενο που τάσσεται υπέρ της Ένωσης απηχεί ενδεχομένως τις προσωπικές του απόψεις, χωρίς να τεκμαίρεται ότι αυτές ταυτίζονταν και με το κοινό αίσθημα του ροδιακού ορθόδοξου πληθυσμού. Το όνομά του («Θεοδούλου του πανιερωτάτου μητροπολίτου τῆς θεοσώστου πόλεως Ῥόδου, κριτοῦ καὶ ἐξάρχου τῶν Κυκλάδων νήσων καὶ ὑπερτίμου») σημειώνεται, επίσης, στον πολύτιμο για τη ροδιακή εκκλησιαστική ιστορία του 13ου αιώνα κώδικα αριθ. 7 (1258-1261), που σώζεται στα αρχεία του Ελληνικού Κολλεγίου της Ρώμης και περιέχει το συνοδικό της Εκκλησίας της Ρόδου⁴³. Μνεία του Θεοδούλου επισημαίνεται, τέλος, σε κώδικα που θεωρείται έργο

τίω Ῥοδίῳ, ἀνδρὶ καὶ αὐτῷ εὐλαβείας πλήρει καὶ μοναχικῆς καταστάσεως. Συνῆν οὖν ἄμφω τῷ πατριάρχει κοινῶν καὶ τῶν θλίψεων καὶ τῶν βουλευμάτων, καὶ μᾶλλον ἐδεικνυέτην ζηλοῦντε ὑπὲρ ὧν καὶ ὁ πατριάρχης ζηλῶν ἠγωνίζετο. Ἐπεὶ δ' ἐκεῖνος ἐξεβέβητο τῆς πατριαρχείας, κἀκεῖνοι ὡς εἶχον παρεισδύντες γωνίων ἀφανείῳ (οὐ γὰρ εἰδῶντο τῷ πατριάρχει συνοπαδεῖν)...», Ιωάννης Συκουτρῆς, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», *Ελληνικά* 5 (1932): 108-112, ο οποίος μάλιστα αντικρούει την άποψη του Laurent που είχε ταυτίσει τον Ιγνάτιο Ρόδου με τον μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ιγνάτιο, Vitalien Laurent, «L'excommunication du patriarche Joseph 1er par son prédécesseur Arsène», *BZ* 30 (1929-1930): 489-496. Ο ίδιος, «La question des Arsénites», *Ελληνικά* 3 (1930): 462-467. Ο απόφοιτος των γεγονότων αυτών στην περιοχή της Δωδεκανήσου αποτυπώνεται σε σιγίλλιο του πατριάρχη Αθανασίου, του έτους 1292, όπου μαρτυρείται η αποστέρση κτήσεων της μονής του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου της Πάτμου στην Κω «...ὄτε τὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζάλης συμβέβηκε καὶ συγχύσεως...». Πρόκειται για τις μονές Σπονδῶν καὶ Ἄλσους, οι οποίες επανακτήθηκαν κατά τη διακυβέρνηση του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, όταν κατέπαυσαν οι έριδες, Έρα Βρανούση, *Βυζαντινὰ ἔγγραφα τῆς Μονῆς Πάτμου*, τ. Α΄, *Αυτοκρατορικά* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινῶν Ερευνῶν, 1980), 103 και σημ. 2. Νικόλαος Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά κάστρα καὶ οχυρώσεις τῆς Κω* (Αθήνα: Δήμος Ηρακλειδῶν, Δήμος Δικαίου, 2002), 246. Επιπλέον, διεκδικήσεις των πατρίων μοναχῶν στην περιοχή «Γωνία του Πετάκη» κοντά στο μετόχι του Πύργου αναφέρονται και σε έγγραφα των ετών 1259 και 1262, Germaine Rouillard, «La politique de Michel VIII Paléologue à l'égard des monastères», *EB* 1 (1948): 81.

39. Για το αρσενιατικό σχίσμα, Albert Failler, «La proclamation impériale de Michel VIII et d'Andronic II», *REB* 44 (1986): 237-251. Αναστασία Κοντογιαννοπούλου, «Το σχίσμα των Αρσενιατῶν (1265-1310). Συμβολή στην μελέτη της πορείας και της φύσης του κινήματος», *Βυζαντινά* 18 (1998): 177-235. Πάρις Γουναρίδης, *Το κίνημα των Αρσενιατῶν (1261-1310). Ιδεολογικές διαμάχες στην εποχή των πρώτων Παλαιολόγων* (Αθήνα: Εκδόσεις Δόμος, 1999). Για τη νέα κατάσταση που διαμορφώνεται στην αυτοκρατορία μετά το 1261, βλ. και Nikolaos Oikonomides, «Byzantine Diplomacy, A.D. 1204-1453: Means and Ends», στο *Byzantine Diplomacy*, ό.π. (υποσημ. 14), 73-88. Συκουτρῆς, «Περὶ τὸ σχίσμα τῶν Ἀρσενιατῶν», ό.π. (υποσημ. 38), 322-323.

40. Joseph Gill, «The Church Union of the Council of Lyons (1274) Portrayed in the Greek Documents», *OCP* 40 (1974): 5-45. Donald Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνας του Βυζαντίου (1261-1453)*, μτφ. Στάθης Κομνηνός (Αθήνα: Εκδόσεις Παπαδήμας, 2010), 97-100. 41. *PLP* 1/2, 7267.

42. «Metropolitanus superhonoratus et exarchus insularum Cycladum, cum his qui circa me sunt episcopis», Norbert Cappuyens, «Le synodicon de l'église de Rhodes au XIIIe siècle», *EO* 33 (1934): 216. Halina Evert-Kappesowa, «Une page de l'histoire des relations byzantino-latines. Le clergé byzantin et l'Union de Lyon (1274-1282)», *ByzSl* 13 (1952-1953): 77.

43. Cappuyens, «Le synodicon de l'église de Rhodes», ό.π. (υποσημ. 42), 196-217. Jean Gouillard, «Le Synodicon de l'Orthodoxie : édition et commentaire», *TM* 2 (1967): 113. Σημειωτέον ότι ο αναθεματισμός του Ευστρατίου Νικαίας εμφανίζεται μόνο στο συνοδικό της Ρόδου, ενώ, σε αντίθεση πάλι με τα σωζόμενα συνοδικά των άλλων εκκλησιών, δεν αναφέρεται στο μνημόνιο ο πατριάρχης Αρσένιος. Ο Θεόδουλος καταχωρίζεται στους επισκοπικούς καταλόγους από το έτος 1256, Ευαγγελίδης, «Εκκλησία Ρόδου», 165. Εμμανουήλ Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐκκλησία* (Αθήνα, 1970), 17, 18 και 51.

του ρόδιου αντιγραφέα χειρογράφων και ιερέα Συμεών Καλλιανδρή, του έτους 1285, χρονολογίας που προσδιορίζει και τα ανώτερα όρια της αρχιερατείας του⁴⁴.

Αν εξαιρεθεί η περίπτωση του μητροπολίτη Θεοδούλου, οι προσωπογραφικές μαρτυρίες για τους επικεφαλής της εκκλησιαστικής ιεραρχίας της Ρόδου κατά τον 13ο αιώνα είναι ελάχιστες και αντλούνται αποκλειστικά από έμμεσες πηγές. Σε έκθεση που συντάχθηκε επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου (1282-1328), η άλλοτε «περίπυστος καὶ γεραρὰ» μητρόπολη Ρόδου καταγράφεται ως τεσσαρακοστή πέμπτη «τῆ τάξει» ανάμεσα στις εξαρτώμενες από τον οικουμενικό θρόνο μητροπόλεις⁴⁵. Στους οικείου επισκοπικούς καταλόγους τα κενά είναι πολλά, διότι, ακόμα και όταν οι εκάστοτε μητροπολίτες καταχωρίζονται στις πηγές, δεν συνοδεύονται πάντοτε από την ονομαστική τους αναφορά. Μνεία του επισκόπου Ρόδου, για παράδειγμα, γίνεται σε συνοδική πράξη του πατριάρχη Αρσενίου, το 1215, χωρίς την παράλληλη παράθεση του ονόματός του⁴⁶.

Ανώνυμοι παραμένουν και οι δύο μητροπολίτες που έδρασαν κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 13ου αιώνα. Ο πρώτος από αυτούς αναφέρεται σε επιστολή του πατριάρχη Γεωργίου Κυπρίου (1283-1289)⁴⁷ προς τον μέγα λογοθέτη Θεόδωρο Μουζάλωνα με θέμα τη μητροπολιτική ροδιακή μονή την αποκαλούμενη «Ψοδίνην»⁴⁸. Ο δεύτερος συνδεόταν στενά με τον Μάξιμο Πλανούδη και μνημονεύεται σε επιστολές του τελευταίου που χρονολογούνται γύρω στα έτη 1295-1300. Η μία από αυτές, με παραλήπτη κάποιον Γρηγόριο ιερομόναχο, αφορά το αίτημα για την ανάληψη της κηδεμονίας του κοινού τους φίλου Μακρού (ή Μακρή). Στο άλλο γράμμα του, ο Πλανούδης ερωτά τον μητροπολίτη εάν κατόρθωσε να φθάσει στον προορισμό του, δηλαδή στη Ρόδο, ταξιδεύοντας από την Κωνσταντινούπολη, έπειτα από την ανάληψη των καθηκόντων του, καθώς οι πειρατές εμπόδιζαν τον ασφαλή κατάπλου⁴⁹. Παρά τις έμμεσες και ελλιπείς πληροφορίες, γεγονός είναι ότι οι εκκλησιαστικοί αυτοί αξιωματούχοι θα ήταν εγνωσμένου κύρους και θα διατηρούσαν σχέσεις με την Πρωτεύουσα και με τους λόγιους κύκλους που περιέβαλλαν τον πατριάρχη και τον αυτοκράτορα. Το πώς αποτυπωνόταν

44. Paul Géhin, «Un copiste de Rhodes de la fin du XIIIe siècle : le prêtre Syméon Kalliandrès», *Scriptorium* 40 (1986): 172, 175, 177-178, 183.

45. Ήδη από το 1207 είχε στερηθεί τη Θήρα, τη Μήλο και την Τήνο, Ευαγγελίδης, «Ἐκκλησία Ρόδου», 153. Τα σωζόμενα μολυβδόβουλλα παραδίδουν αρκετά ονόματα εκκλησιαστικών αξιωματούχων της Ρόδου προηγούμενων αιώνων, όπως των μητροπολιτών Επιφανίου (8ος αιώνας), Συμεών (11ος αιώνας), Γεωργίου (11ος-12ος αιώνας) και Νικήτα προέδρου (12ος αιώνας), John Nesbitt και Nikolaos Oikonomides, *Catalogue of Byzantine Seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, τ. 2 (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1994), 147-148, αριθ. 54.2, 3, 4. Gilbert Dagron, «Η αστική οικονομία από τον 7ο έως τον 12ο αιώνα», στο Λαΐου, *Οικονομική ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αιώνα*, 51. Βλ. επίσης, Εμμανουήλ Κωνσταντινίδης, *Συμβολή εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Δωδεκανήσου* (Αθήνα, 1968).

46. Ευαγγελίδης, «Ἐκκλησία Ρόδου», 165. Κωνσταντινίδης, *Ἡ ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐκκλησία*, ό.π. (υποσημ. 43), 17, 18 και 51. Gouillard, «Le Synodicon de l'Orthodoxie», ό.π. (υποσημ. 43), 278-279. Giorgio Fedalto, *Hierarchia Ecclesiastica Orientalis*, τ. I, *Patriarchatus Constantinopolitanus* (Padova: Messagero, 1988), 203-205.

47. Για τον βίο του πατριάρχη, βλ. Σοφία Κοτζάμπασα, «Περὶ τῶν καθ' ἑαυτοῦ βίου ὡς ἀπ' ἄλλου προσώπου. Παρατηρήσεις στην αυτοβιογραφία του πατριάρχη Γρηγορίου Β΄ Κυπρίου», *Ελληνικά* 58 (2008): 279-292.

48. Κωνσταντίνος Μανάφης, «Συμπλήρωσις τοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου τῆς νήσου Ρόδου κατὰ τὸν φθίνοντα ΙΓ΄ καὶ ΙΔ΄ ἀρχόμενον αἰῶνα. Μαρτυρία ἐκ τῶν ἐπιστολῶν Γρηγορίου Κυπρίου καὶ Μαξίμου Πλανούδου», *ΕΕΒΣ ΜΖ΄* (1987-1989): 246-251. Ηλίας Κόλλιας, «Τα Δωδεκάνησα. 1204-1522», *ΙΕΕΘ΄*, 291. Η θέση της θα βρισκόταν πιθανώς στο σημερινό Ροδίσι, μια περιοχὴ εξαιρετοῦ φυσικοῦ κάλλους στα περίχωρα της πόλης, γνωστὴ κυρίως ἀπὸ τα ταφικὰ της συγκροτήματα που χρονολογούνται στην ελληνοστική περίοδο, Βασιλικὴ Πατσιαδά, *Μνημειώδες ταφικὸ συγκροτήμα στη Ρόδο. Συμβολὴ στη μελέτη τῆς ελληνοστικῆς ταφικῆς ἀρχιτεκτονικῆς* (Ρόδος – Αθήνα: Ταμεῖο Ἀρχαιολογικῶν Πόρων – Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο Αἰγαιακῶν Σπουδῶν, 2013).

49. Μανάφης, «Συμπλήρωσις τοῦ ἐπισκοπικοῦ καταλόγου», ό.π. (υποσημ. 48), 250.

η δράση τους στο κοινωνικό γίγνεσθαι της περιοχής και, κατά συνέπεια, στη διαμόρφωση της τέχνης δεν είναι δυνατόν να ικνηλατηθεί, θα επρόκειτο, ωστόσο, για προσωπικότητες καλλιεργημένες, που δυνητικά θα συνέβαλαν στη σύσφιξη των σχέσεων του νησιού με την Κωνσταντινούπολη.

Ιδιαίτερως σημαντική για την ιστορία της Ρόδου κατά την τελευταία δεκαετία του 13ου αιώνα είναι, τέλος, η παραμονή στο νησί, για τέσσερα περίπου χρόνια (1289-1293), του εξόριστου πατριάρχη Αλεξανδρείας Αθανασίου Β΄, πληροφορία που αντλείται από επιστολή του Γεωργίου Παχυμέρη προς τον ίδιο τον πατριάρχη⁵⁰. Στο κείμενο, το οποίο βρίθκει κολακειών και ρητορικών τόπων, μακαρίζονται οι κάτοικοι της Ρόδου, οι οποίοι επωφελούνται πλέον από την αρετή του ανδρός⁵¹. Ο Αθανάσιος Β΄ υποχρεώθηκε να εγκαταλείψει την επικράτειά του διωκόμενος από τους Μαμελούκους και μετοίκησε στην Κωνσταντινούπολη, όπου, όμως, ήλθε σε σύγκρουση με τον πατριάρχη Αθανάσιο Α΄. Στην αντιπαλότητα των δύο και στην άρνηση του πρώτου να εκφράσει εγγράφως την αποκήρυξη της Ένωσης οφείλεται και η απομάκρυνσή του από την Πρωτεύουσα⁵². Δυστυχώς, πλην της έμμεσης αυτής μαρτυρίας για την εγκατάστασή του στη Ρόδο, δεν είναι γνωστή η πιθανή δράση που θα είχε αναπτύξει ο εξόριστος ιεράρχης. Είναι, πάντως, θεμιτό να υποτεθεί, όπως επισημαίνει και ο Γεώργιος Παχυμέρης με το στομφώδες ύφος του, ότι η παρουσία ενός υψηλά ιστάμενου και καλλιεργημένου ανδρός της εκκλησιαστικής ιεραρχίας θα είχε σαφώς αντίκτυπο στην πνευματική ζωή του τόπου.

Το πέρας του 13ου αιώνα στη Ρόδο συνέπεσε με μια σειρά γεγονότων που οδήγησαν στην ολοένα και αυξανόμενη απομάκρυνσή της από την αποδυναμωμένη και σπαρασσόμενη από εμφύλιες έριδες πρωτεύουσα της αυτοκρατορίας. Οι ιστορικές συγκυρίες συνέβαλαν στην παράδοσή της στο τάγμα των Ιωαννιτών ιπποτών, το έτος 1309, και στη διαμόρφωση ενός κραταιού διοικητικού σχήματος που κατόρθωσε να επιβιώσει για ογδόντα περίπου χρόνια μετά από την άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Τούρκους, οδηγούμενο στη νομοτελειακή του κατάλυση, το έτος 1522⁵³.

50. Αρχιεπισκόπου Αθηνών Χρυσοστόμου, «Ὁ Ἀλεξανδρείας Ἀθανάσιος Β΄ (1276-1316)», *ΕΕΒΣ ΣΤ΄* (1929): 3-13, κυρίως 9. Alice-Mary Talbot, «Athanasios II», *ODB* 1, 219.

51. Στυλιανός Λαμπάκης, *Γεώργιος Παχυμέρης, πρωτέκδικος και δικαιοφύλαξ. Εισαγωγικό δοκίμιο* (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 2004), 34-35. Το νησί είχε χρησιμεύσει ως τόπος εξορίας ήδη από τον 7ο αιώνα, π.χ. ο υιός και η σύζυγος του Ηρακλείου, Ηρακλωνάς και Μαρτίνα, είχαν εξορισθεί στη Ρόδο, το έτος 641, Jean Francois Haldon, *Byzantium in the Seventh Century. The Transformation of a Culture* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 52. Βασιλική Βλυσίδου, Στυλιανός Λαμπάκης, Μαρία Λεοντίνη και Τηλέμαχος Λουγγής, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση (5ος-11ος αι.)*. Έρευνες πάνω στις χερσαίες και ναυτικές επιχειρήσεις: σύνθεση και αποστολή των βυζαντινών στρατευμάτων στη Δύση (Αθήνα: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών, 2008), 219.

52. Jules Pargoire, «Constantinople : le couvent de l'Évergétis», *EO* 9 (1906): 231. Albert Failler, «Le séjour d'Athanase II d'Alexandrie à Constantinople», *REB* 35 (1977): 62-71. Για τον Αθανάσιο Α΄, Alice-Mary Talbot, «The Patriarch Athanasios and the Church», *DOP* 27 (1973): 13-28. Η ίδια, *The Correspondence of Athanasios*, τ. 1 (Washington, D.C.: Dumbarton Oaks, 1975). Δημήτριος Καλομοιράκης, «Ο οικουμενικός πατριάρχης άγιος Αθανάσιος Α΄ και η διδασκαλία του προς τους κατοίκους της Μικράς Ασίας κατά το 1303», *ΔΚΜΣ* 8 (1990-1991): 23-50.

53. Giacomo Bosio, *Dell'Istoria della sacra religione et illustrissima militia di S. Giovanni gerosolimitano*, τ. 2 (Venezia, 1695), 639-707. René-Aubert de Vertot, *Histoire des chevaliers hospitaliers de S. Jean de Jérusalem, appelés depuis les chevaliers de Rhodes et aujourd'hui chevaliers de Malte*, τ. 2 (Paris : chez Rollin, 1726), 460-529. Edwin James King, *The Grand Priory of the Order of the Hospital of St John of Jerusalem in England* (London: Fleetway Press, 1924), 68-74. Carlo Augusto Bertini Frassoni, *Il sovrano militare ordine di S. Giovanni di Gerusalemme detto di Malta* (Roma, 1929), 11. Ιωάννης Δελένδας, *Οί Ίππότες τής Ρόδου* (Αθήνα, x.x.), 265. Eric Brockman, *The Two Sieges of Rhodes 1480-1522* (London: John Murray, 1969), 111-159. Ζαχαρίας Τσιριπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών, 14ος-16ος αιώνες* (Ρόδος: Έκδοση Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης Ρόδου, 1991), 136-145.